

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA-MAXSUS TALLIM VAZIRLIGI
ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI

Fizika-matematika fakulteti

Infarmatika o`qitish metodikasi yo`nalishi

Uyg'onish davri sharq falsafasi

mavzusidagi

REFERAT

Bajardi: 2 IO`M1 guruhi talabasi Yo'ldasheva Gulzoda

Qabul qildi: Samatov Dilshodbek

MAVZU: Uyg'onish davri sharq falsafasi

REJA:

1. "Uyg'onish davri" tushunchasi. Markaziy Osiyo Rennessansi va uni davrlashtirish muammolari.
2. IX-XI asrlarda ijtimoiy - siyosiy, iqtisodiy va madaniy xayotda yuz bergan o'zgarishlar.
3. Temur va Temuriylar davri madaniyati (XIV asrning ikkinchi yarimi-XV asr).

Sharq Uyg'onishi, Sharq Renessansi xaqida gap ketganda turli soxa olimlari-tarixchilar, adabiyotshunoslar, madaniyatshunoslar va san'atshunoslar bu masalaga befarq bo'lmaganlaridek, qarashlar xam asosan ikkiga bo'linadi. Uyg'onish atamasi (italyancha-fransuzcha-Renaissans-Uyg'onish) ni dastavval shu madaniyat soxiblari-italyan gumanistlari ishlatganlar jumladan italiyalik yozuvchi J. Bakachcho bu atamani Djotto ijodiga qarata, «u antik san'atni uyg'otdi» deb birinchi bor ishlatgan edi. Butun bir davrni anglatuvchi tushuncha sifatida san'at tarixchisi J. Vazari (1511-1574 y.) tarafidan uning «Mashxur san'atkorlar xayotidan lavxalar» kitobida (1550) tilga olingan. Bu tushuncha birinchi paytda antik madaniyat an'alarini Italiyada «ming yillik yovvoyilikdan so'ng» tiklanishini anglatib, so'ngroq ilmiy tadqiqotlarda keng ishlatila boshlandi. YA. Burxart Uyg'onish (Renessans) ni aloxida tipdagi madaniyat deb baxoladi. Masalaga qiziqish ortib, ilmiy izlanishlar ko'paya borgani sayin Uyg'onish tushunchasi, bu davr madaniyatining xronologik va geografik chegaralari, uni davrlashtirish xususida ziddiyatli, turlicha fikrlar bildirila boshlandi. Y. Xeyzing o'zining «o'rta asrchilikning kuz fasli» asarida Uyg'onish davri-o'rta asr madaniyatining intixo davri deb xisoblasa, boshqa olimlar Uyg'onish davri yangi davr madaniyatining boshlanishi deb sanaydilar. Ko'pchilik olimlar Yevropa Uyg'onish klassik tarzda davrlashtirib u XIV-XVI asrlarga xos deb bilsalar, boshqalar Uyg'onish madaniyatini bir muncha ilgariroq XII asr – Karolinglar Renessansidan boshlab, Ispaniya, Italiya shimolidagi mamlakatlardagi (Shimoliy Uyg'onish) Uyg'onishni XVII asr bilan yakunlaydilar.

1950 yillarning o'rtalaridan e'tiboran «Sharq» Uyg'onish davri masalasida jiddiy munozara baxs ketdi. Xitoy madaniyati tarixi taxlilida akademik N. Konrad Uyg'onish davrini qadimgi, o'rta asrlar singari insoniyat sivilizatsiyasining barcha mintaqalariga xos umumbashariy xodisa deb qaraydi. Umumjaxoniy jarayon xisoblagan Uyg'onish Sharqda (Xitoy) VI-VIII asrlarda boshlanib, ʻarb sari siljigan va XIV asrda Yevropa xodisasiga aylangan. Uyg'onishning bunday talqiniga qarshi bu xodisa turli mamlakatlarda mintaqaviy, ayrim ko'rinishlarda amal qilishi

mumkin, lekin u umumjaxoniy fenomen bo'lishi mumkin emas, deb xisoblovchilar xam bor. Uyg'onish davri Xitoyda (Konrad), Kuriyada (Ten), Eron-Tojikistonda (Braginskiy, Nikitin), Xindistonda (Selishev), Turkiyada (Mellov), Armanistonda (Chaloyan), Ozorboyjonda (Gajiev), Gruzziyada (Nutsubidze, Natadze) kechkanligi xaqida ayrim ma'lumotalar keltiriladi. Ayni choqda xar ikki qarash tarafdorlarini Yevropa Uyg'onish davrini mutlaqo betakror xodisa deb qarovchi mualliflar (A. Losev, M. Petrov) jiddiy tanqid qiladilar.

O'zbekistonda Sharq Uyg'onish davri masalasi maxalliy materiallarni umumlashtirgan xolda yetarli ishlanmagan. Markaziy Osiyo mintaqasidagi Uyg'onish xaqida gap borganda IX-XII asrlar avvalo xorijiy madaniyat va qaror topgan islomiy eti'qodga nisbatan rivojlangan va boyigan qadimiy madaniyat negizida milliy Uyg'onish deb qaralmog'i lozim. Markaziy Osiy uzoq yillik tarixida ko'p bosqin va talonchiliklarni ko'rди, ularga qarshi ozodlik va mustaqillik uchun kurash olib bordi. xaqiqat shundaki, xar bir bosqindan so'ng milliy davlatchilik va madaniyat tiklandi. Mustaqillikka intilish g'oyasi va xarakati o'zga xalqlar tomonidan yaratilgan madaniyatlarni inkori emas. Markaziy Osiyo madaniyatida umuminsoniy axamiyatga molik jamiki madaniyat yutuqlari ijodiy uyg'unlashganidek, ayni paytda mintaqa madaniyati boshqa xalqlar madaniyatlariga samarali ta'sir ko'rsatdi va ularni boyitdi.

Mavjud adabiyotlar va fikrlar taxlili asosida Markaziy Osiyodagi xalqlar Milliy madaniy Uyg'onishni uch davrga bo'lishi mumkin:

1. IX-XII asrlar- arab bosqinidan keyingi davr.
2. XIV-XV asrlar mo'g'ul istilosidan keyingi davr.
3. XX asr boshi va xozirgi davr kolonial bosqin va Sovet davridan keyingi siyosiy, milliy, madaniy Uyg'onish.

Mustaqillik va milliy madaniyat Uyg'onish xodisalari moxiyatan, ichki jixatdan uzviy bog'liq bo'lib, bu xususda akad. M.M.

Xayrullaev shunday yozadi: «Mustaqillik va Uyg'onish, Mustaqillik va yuksalish uzviy bog'liqdir, u bizdan aql-idrokni, bilimni, istedodu qobiliyatni, faollikni, kuch-g'ayratni talab etadi» .

Markaziy Osiyoda Uyg'onish davri madaniyatining belgilari quyidagicha:

- dunyoviy ilmlarga intilish, din va diniy bilimlarni jamiyat, insonlar manfaati nuqtai nazaridan talqin etish;
- Turli xalqlarning ma'naviy-madaniy merosi o'tmish madaniy qadriyatlaridan (arab, eron, yunon madaniyati boyliklari) foydalanish;
- Tabiatni, mavjud xayotni, mavjudotni o'rganishga qiziqishning kuchayishi, uning sirlarini ochishga va undan foydalanishga intilishning ortib borishi, shu munosabat bilan tabiatshunoslik ilmlarining rivojlanishi;
- Bilishda aqlni mezon deb bilish, aqliy bilish, ratsionalistik usul, ilmiylik rolining oshib borishi;
- Insonga muxabbat, uning axloqiy, aqliy xislatlarini, qobiliyatlarini o'rganish va fazilatlarini ochib berishga intilish, mantiq ilmiga katta e'tibor berish, komil insonni tarbiyalash, yetuk fozil jamoa xaqidagi fikrlarni asoslab berish;
- Diniy tasavvur, diniy ta'limotlar rivojida diniy-axloqiy mavzuning ustunligi, inson xulqi, manfaatlarining diniy g'oyalarda yetakchi mavzuga aylanishi, ichki ma'naviy kamolot, Olloxga sub'ektiv ichki mukammallashuv, ma'naviy-ruxiy ko'tarilish, yuksalish yordamida erishuv va uning sifatlariga muyassar bo'lishga qaratilgan faoliyat;
- Og'zaki va yozma so'zga katta e'tibor, uning ijtimoiy-axloqiy qudratini kuylash, ta'riflash, she'riyat, filologiya, badiiy madaniyatning yuksak rivoji, so'z san'ati, ritorika bilan shug'ullanish madaniylikning muxim belgisiga aylanib qolishi.

IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo mintaqasida madaniyat yuksalishi parvoz bosqichga chiqqanligi to'g'risida gap borar ekan, ayni shu xudud jaxonni xayratga solgan buyuk mutafakkirlarni yetishtirib berganligi, ilm-ma'rifat, betakror kashfiyotlar beshigi- tarixda «Musulmon madaniyati», «arab madaniyati» deb nomlangan tushunchalar bilan baxolangani bejiz emas. o'rta asr tarixchilari va sayyoxlari ushbu davrda Markaziy Osiyoda iqtisod, savdo o'sganligi, ko'rkam shaxarlar qad ko'targanligi, ilm-ma'rifat gurkirab rivojlanganligi xaqida ma'lumot beradilar. Monumental

me'morchilik, tasviriyy san'at, musavvirlik va musiqa san'ati beqiyos darajada rivojlangan, kutubxonalar faoliyat ko'rsatgan . O'sha paytda «Buxoroda baland tosh devorlar bilan o'ralgan saroylar, turli rasmlar bilan bezatilgan mexmonxonalar, moxirlik bilan barpo etilgan bog'lar, xiyobonlar, xovuzlar» mavjud bo'lganligi xaqida manbalarda qayd etiladi. Abdul Vafo al Buzjoniy o'zining «Geometrik qoidalarining xunarmandlarga kerakli tomonlari xaqida» asarida turli geometrik usullar yordamida xar xil naqshlar, bino bezaklari yasash yo'llari, quruvchi ustalarning tajribalari, badiiy usullari xaqida xikoya qiladi. Boshqa manba'larda bu davrdagi tasviriyy va musavvirlik san'ati, xususan portret chizish xaqida ma'lumotlar keltiradi . Arxeologik qazilmalar va qo'lyozma manba'lardan ma'lum bo'lishicha o'sha davrda musiqa va musiqashunoslik xam keng rivoj topgan va u matematika ilmining tarkibiy qismi sanalgan. Mazkur davrning buyuk olimi Abu Nasr Farobiy musiqaning nazariy asoslari, kuylar, asboblari, musiqa madaniyatining mezonlari, atamalari taxliliga bag'ishlangan «Katta musiqa» kitobining muallifidir. («Kitob al musiqi al Kabir»). o'rta asr musulmon sharqi musiqa nazariyasiga bag'ishlangan ushbu kitob 2 qism, 3 kitobdan iborat bo'lgan. Farobiy «Katta musiqa» dan tashqari «Musiqa xaqida so'z», «Ritmlar tartibi xaqida kitob», «Ritmga qo'shimcha qilinadigan siljishlar xaqida» asarlarining xam muallifidir. Uyg'onish davri madaniyatining buyuk namoyondalari o'z ijod, izlanishlarida bevosita qadimgi madaniyat merosiga tayandilar. Avvalgi ma'ruzada Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi yunonlar, rimliklar, mesopotamiyaliklar, xindistonliklar va xitoyliklarning madaniyati bilan yaqindan tanish bo'lganligi, bu tillarni yaxshi bilganliklarini qayd etgan edik. Yurtni xarobaga aylantirgan, madaniy yodgorliklarni xonavayron qilgan, ilm axllarini quvg'in etgan (Ibn Kutayba) arab bosqiniga qaramay, qadimgi boy madaniyat izsiz yo'qolmadi. Islom butun madaniyatga, tilga, udum-an'analarga ma'lum darajada o'z ta'sirini o'tkazgan bo'lsada, uning moxiryati o'zgarmadi. Bu xalqimizga xos ezgulik, mexr-shafqat, insonparvarlik, xayr-muruvvat, oqkunggillik, bag'rikenglik, ilmga tashnalik, o'zga xalqlarga ishonch extirom

fazilatlaridir. Yunon, Xind, Xitoy madaniyatini juda yaxshi bilgan Markaziy Osiyoning ilm axligina o'zga xalqlarni boshqalar madaniyati bilan yaqindan tanishtirishi mumkin edi. Shuning uchun xam mashxur matematik al-Xorazmiy xindlarning xisob tizimini, Farobiy Yunonistonlik Arastuning falsafiy ta'limotini, Ibn Sino Gippokrat tibbiyotini yangi davrda yangi bosqichga ko'tardi, imom al-Buxoriy islomiy ta'limotni asosladi Muxammad Payg'ambardan keyingi ikkinchi shaxsga aylandi. Uyg'onish davrida milliy madaniyatni yuksaltirishga e'tibor davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Mustaqillikni qo'lga kiritgan Somoniylar shajarasining birinchi xukmdorlari milliy madaniy qadriyatlarni barqaror etmasdan turib to'la davlat mustaqilligiga erishish mumkin emasligini angladilar. Jumladan, ona yurt madxi bu davrda shu darajaga ko'tariladiki, zardo'shtiylik eslanmay qoldi. Arab yozuvida badiiy ijodni ta'qiqlamagan xolda, samoniylar oddiy xalq anglaydigan tilda yozgan mualliflarni to'la qo'llab-quvvatladilar. Somoniylar nafaqat adabiyot axliga, barcha olimlarga xomiylik ko'rsatib, Sheroz kutubxonasi bilan raqobat darajasida bo'lgan ulkan kutubxonani asosladilar. Ulug' alloma ibn Sinoning xotirlashicha, kutubxona ko'pxonali bo'lib, xonalarning birida arab kitoblari, she'rlari boshqasiga fikxga oid kitob taxlangan. Shu tartibda xar bir xonada fanning ma'lum soxasiga doir kitoblar jamlangan. Kitob yozishning kuchayishi, xattotlik san'atining, uni bezash, naqshlar bilan ko'rkam qilish musavvirlik san'atining rivoj topishiga olib kelgan.

Umuman bu davrda qo'lyozmalarni ko'chirish, tayyorlash, to'plash madaniy xayotning muxim soxasiga aylangan. Ma'lumki, asar faqat qo'lda bir nusxadangina yozilar edi. Bosmaxona esa bir necha asrdan so'nggina paydo bo'lgan. Yozilgan asarni nusxasini ko'paytirish, boshqalarga yetkazish, undan nusxa olish zarur edi. Shuning uchun nusxa ko'chirish, asarni ko'paytirishga katta e'tibor berildi. Asta-sekin maxsus nusxa ko'chirish san'ati va xunari shakllandi, shu tufayli bir joyda yozilgan asarlarni boshqa shaxar, o'lkalarida tarqatish imkoni vujudga keldi. Maxsus nusxa ko'chirish bilan shug'ullanuvchilar, xusni xat soxiblari paydo bo'lib, ular

buyurtma yoki sotish uchun asarlardan nusxa ko'chirish bilan shug'ullanganlar. Kitobdan nusxa ko'chirish, kitob savdosining keng yo'lga qo'yilishi xamda ma'rifat axlini tinimsiz faoliyati tufayli Buxoro, Samarqand, Marv, Nishopur, Bag'dod, Damashq singari shaxarlarda katta kutubxonalar vujudga keldi. Bozorlarda kitob rastalari ko'paydi, kitob savdosi, uni tarqatish bilan shug'ullanuvchilar faoliyati kengaydi. Markaziy Osiyoga Bag'dod, Misr, Eron va Ispaniyaning turli shaxarlaridan qo'lyozmalar keltirilib, yurtdoshlarimizning qo'lyozma asarlari boshqa o'lkalarga olib ketiladigan bo'ldi .

1. Temur va temuriylar davri O'rta Osiyo madaniyatida aloxida davrni tashkil qiladi. Madaniyat tarixida klassik davr xisoblangan bu davr xususan, o'zbek madaniyatining bugungi xuquqiy joylashuvida asos bo'lib xizmat qiladi. Avvalo, bu davr madaniyati Temur asos solgan kuchli davlatchilik tamoyillari asosida shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bilan bog'liqdir.

Amir Temur davrida O'rta Osiyoning mustaqil bir davlat qilib birlashtirilishi mamlakatning iqtisodiy-madaniy taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ilm-fan, adabiyot va san'at, xunarmandchilik va me'morchilik ravnaq topdi. Mamlakat va poytaxt Samarqandning obodonchiligi yo'lida maxalliy va chet mamlakatlardan ko'plab fan va san'at axllarini, xunarmand me'morlarni va musavvirlarni to'pladi.

Temur markazlashgan davlat tuzish jarayonida ishlab chiqarishga, xususan qishloq xo'jaligiga aloxida e'tibor berdi. O'rta Osiyoda qishloq xo'jaligi sun'iy sug'orishga bog'liqligini yaxshi tushungan Temur Angor kanalini qazdirdi va Murg'ob vodiysida sug'orish ishlarini yo'lga qo'ydi. Samarqand va Shaxrisabz shaxarlari oqar suv bilan ta'minlandi. Lalmikor yerlarda ariklar qazildi. Dexqonchilikda donli ekinlar, paxta, zig'ir ekilgan. Bo'yoq uchun ro'yan o'simligi, shuningdek pillachilikda tutlar ko'p ekilgan. Uzum, limon yetishtirilgan. Ulug'bek davrida Bog'i maydonda turli o'simliklar ekilib, Bog'cha nomli bog' barpo etilgan. Temur Samarqand atrofida

Bag'dod, Sultoniya va Sheroz nomli qishloqlar qurdiradi. Temur va Ulug'bek davrida qo'ychilik va yilqichilikka aloxida e'tibor berilgan.

Tog'-kon ishlari yo'lga qo'yilib, turli ma'danlar qazib olinishi tufayli xunarmandchilik rivojlangan.

Obodonchilik, sug'orma dexqonchilikning rivojlanishi iqtisodiy xayotda muxim soxa-xunarmandchilik, savdo va tovar-pul munosabatlarining taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

xunarmandchilik tarmoqlarining ko'payishi tufayli shaxarlarda xunarmandchilik maxallalarining soni ortib, yangi bozor rastalari, tim va toqlar qurildi. To'qimachilik, kulolchilik, chilangarlik, temirchilik va binokorlik soxalari asosiy o'rin tutgan. Samarqand, Buxoro, Toshkent, Shoxruxiya, Termiz, Shaxrisabz, Qarshi shaxarlarida yangi xunarmandchilik maxalalari qurilib, savdo markaziga aylandi. Ip, jun, kanop tolasidan gazmollar to'qilgan. Ipakdan shoyi gazlamalar atlas, kimxob, banoras, duxoba, xoro, debo kabi gazmollar to'qilgan.

XV-asrda metall buyumlar- uy-ro'zg'or buyumlari, asbob-uskunalar, qurol-yarog'lar ko'plab ishlab chiqarilgan. Samarqand qurolsozlik markaziga aylanib, sovutsozlar maxallasi qurilgan. Shaxarlarda mis va jezdan buyumlar va mis chaqalar zarb qilingan. Temur farmoni bilan Usta Izzoddin Isfaxoniy yasagan jez qozon va shamdon xozirgacha saqlanib qolgan. Misgar va chilangarlar metallni toblash, quyish, sirtiga naqsh solish, oltin va kumush suvi yuritish kabi murakkab ishlarni bajarganlar.

Masalan, Bibixonim masjidi eshiklari yetti xil ma'dan qotishmadan tayyorlangan. Zargarlar oltin, kumush va jez qotishmalaridan nafis zeb-ziynat buyumlari yasaganlar. Oltin va kumush gardishli, qimmatbaxo toshlar qadalagan idishlar sirtiga naqsh va yozuvlar ishlangan. Kulolchilik eng sertarmoq soxa bo'lgan. XIV-XV asrlarda sirli sopol badiiy rang-baranglikda turli soxalarda ishlatilgan va turli buyumlar yasalgan. Toshtaroshlikda naqsh, xattotlik keng qo'llanila boshlangan. Binokorlikda g'isht teruvchilar «Banno», peshtoq, ravoq xamda toqlarga parchin va chiroq

qoplovchi pardozechilar «Ustoz» deyilgan. Samarqandda shishasozlik rivojlanib turli idish va buyumlar yasalgan. Qurilishda rangli oynalardan foydalanilgan. Yog'och o'ymakorligida naqshin binolar qurilgan va buyum jixozlar yasalgan. Samarqand qog'ozi xatto chet o'lkalarda mashxur bo'lgan. Bu davrda xunarmandchilik mollari ishlab chiqaradigan korxona boshlig'i «Usta» shogirdlar «Xalfa»lar bo'lgan. xunarmandlar shaxarning madaniyatli tabaqasiga mansub bo'lgan. Temuriylar davlati Xitoy, Xindiston, Eron, Rusiya, Volga bo'yi, Sibir bilan muntazam savdo-sotiq aloqalari olib borgan. Chet davlatlar bilan savdo aloqalarini kengaytirishda temuriylarning elchilik aloqalari muxim ahamiyat kasb etgan. Temur savdo rastalari, bozorlar va yo'llar qurdiradi, karvon yo'llarida karvonsaroylarni ko'paytiradi. Ayniqsa, Samarqand va Buxoroda bozor, chorsu, tim, toq, kappon kabi savdo xunarmandchilik inshootlari qad rostladi. Shaxar bo'ylab o'tgan keng ko'chaning ikki tomoniga do'konlar jolashtirilgan. Samarqand va Buxoro savdo maydonlarining kengligi va ixtisoslashtirilgan bozorlarga egaligi bilan ajralib turgan. Bozor savdo markazi va xunarmandchilik ishlab chiqarish joyi edi. Shuningdek, bozorlarda qo'lyozma kitoblar, yozuv qog'ozi sotilgan, ariza yoki maktub yozuvchi mirzalar xam o'tirgan. Savdo rastasi unda sotiluvchi tovar nomi bilan atalgan. Bozorlarda adabiyot, she'riyat, ilm-fan xaqida suxbatlar bo'lgan, farmonlar e'lon qilingan va aybdorlar jazolangan. Turli tomoshalar shu joyda ko'rsatilgan, masjid, madrasa, xammom bozorga yaqin joyga qurilgan. Temuriylar davrida karvon yo'llarida elchilar, choparlar va savdo karvonlari uchun dam olish, otlar almashtirish joylari qurilgan.

XIV-XV asr oxirlarida Movarounnaxrni ko'p mamlakatlar bilan ijtimoiy-iqtisodiy ba'zan siyosiy va xarbiy ahamiyatga ega bo'lgan karvon yo'llari bog'lagan edi. Bu yo'llar bir-biridan iqtisodi, xalq tumush tarzi, dini, ma'naviy va moddiy madaniyati jixatdan farqlanuvchi mamlakatlarning o'zaro aloqasini rivojlantirishga imkon yaratdi. Karvon yo'llari savdo, diplomatik aloqalarning amaliy vazifasini, ayni vaqtda mamlakat va xalqlarning o'zaro iqtisodiy va madaniy ta'sirini mustaxkamlashga xizmat qildi.

2. O'rta Osiyo zaminida temuriylar davri ilm-fan, adabiyot, san'at soxlarida kamolot bosqichiga ko'tarildi. Temuriylar davlatining qudrati ayniqsa me'morchilikda namoyon bo'ldi. Oqsaroy peshtoqida bitilgan «Qudratimizni ko'rmoq istasang- binolarimizga boq!» degan yozuv Temur davlatining siyosiy vazifasini xam anglatar edi. Temur davrida Movarounnaxr shaxarlari qurilishida istexkomlar, shox ko'chalar, me'moriy majmualar keng ko'lam kasb etadi. Ilk o'rta asrlardagi shaxarning asosiy qismi bo'lgan «Shaxriston»dan ko'lam va mazmuni bilan farq qiluvchi «xisor» qurilishini Samarqand va Shaxrisabzda kuzatish mumkin. Temur davrida Kesh shaxar qurilishi yakunlandi. «Xisor»ning janubi-g'arbida xukumat saroyi Oqsaroy va atrofida rabotlar, bog'-rog'lar qurildi.

Temur saltanat poytaxti Samarqandni bezatishga aloxida e'tibor berdi. Shaxarda «Xisori», qal'a, ulug'vor inshootlar va tillakor saroylar bunyod ettirdi. Samarqandga kiraverishdagi Ko'xak tepaligida Cho'pon ota maqbarasi Ulug'bek davrida qurilgan bo'lib, bu inshootda mutanosiblik, umumiy shaklning nafisligi, bezaklarda ulug'vorlik uyg'unlashib ketgan. Temur davrda Samarqand Afrosiyobdan janubda mo'g'ullar davridagi ichki va tashqi shaxar o'rnida qurila boshladi xamda bu maydon qal'a devori va xandok bilan o'ralib (1371 y) Xisor deb ataldi. Xisor 500 gektar bo'lib devor bilan o'ralgan. Shaxarga oltita darvozadan kirilgan.

Shaxar maxalalardan iborat bo'lib, guzarlarga birlashgan. Shaxarda me'moriy majmualar shakllanishi Temur va temuriylar davrining eng katta yutug'i bo'ldi. Me'morchilik taraqqiyotning yangi bosqichiga ko'tarildi, inshootlar ko'lami bilan birga uning shakli xam ulkanlashdi. Bu jarayon muxandislar, me'morlar va naqqoshlar zimmasiga yangi vazifalarni qo'ydi. Temur davrida gumbazlar tuzilishida qirralar oralig'i kengaydi. Ikki qavatli gumbazlar qurishda ichkaridan yoysimon qovurg'alarga tayangan tashqi gumbazni ko'tarib turuvchi poy gumbazning balandligi oshdi. Ulug'bek davrida gumbaz osti tuzilmalarning yangi xillari ishlab chiqildi. Aniq fanlardagi yutuqlar me'morchilik yodgorliklarida aniq ko'rinadi (Shoxizinda, Axmad Yassaviy, Go'ri Amir maqbaralari,

Bibixonim masjidi, Ulug'bek madrasasi). Ularning old tomoni va ichki qiyofasi rejalarini tuzishda me'moriy shakllarning umumiy uyg'unligini belgilovchi geometrik tuzilmalarning aniq o'zaro nisbatlari bor. Bezak va sayqal ishlari xam bino qurilishi jarayonida baravar amalga oshirilgan.

Temuriylar davrigacha va undan keyin xam Movarounnaxr va Xuroson me'morchiligida bezak va naqsh bu qadar yuksalmagan. Temur va Ulug'bek davri me'morchiligida bezakda ko'p ranglilik va naqshlar xilma-xilligi kuzatiladi. Epigrafik bitiklarni binoning maxsus joylariga, xattotlik san'atini mukammal egallagan ustalar olti xil yozuvda ishlagan.

Koshin qatamlarida tasvir mavzui kam uchraydi. Oqsaroy peshtoqlarida Sher bilan Quyoshning juft tasviri uchraydiki, bu ramziy ma'noga ega. Temur va Ulug'bek davrida bino ichining bezagi xam xilma-xil bo'lgan. Devor va shift, xatto gumbaz xam naqsh bilan ziynatilgan. Temur davrida qurilgan binolarda ko'k va zarxal ranglar ustun bo'lib, dabdabali naqshlar ishlangan, Ulug'bek davrida Xitoy chinnisiga o'xshash oq fondagi ko'k naqshlar ko'p uchraydi. Bu davrda diniy inshootlar, xukmdor saroylari, aslzodalarning qarorgoxlari ko'plab qurildi. Temur Xindiston yurishidan so'ng (1399 y). Samarqandda jome masjidi qurdiradi. Uning ro'parasida Bibixonim madrasasi va maqbara bunyod ettirdi. Ulug'bek Buxoro Jome masjidini kengaytirib, qayta qurish ishlarini boshlagan, biroq u XVI asrda qurib bitkazdi.

Temur davrida Saroy Mulk xonim Go'ri Amir majmuasida madrasalar qurilgan. Ulug'bek Samarqand, Buxoro va Chirchikdagi madrasalar bunyod ettirdi. XV asrda madrasa me'morchiligi o'zining uzil-kesil qiyofasiga ega bo'ldi. Madrasa qurilishi yagona tizim bo'yicha rejalashtirilsa xam, asosiy shakllari, ularning o'zaro nisbatlari va bezaklariga ko'ra xar biri o'z qiyofasiga ega edi.

Temuriylarning ikki san'at durdonasi-Samarqanddagi Ulug'bek va Xirotdagi Gavxarshodbegim madrasalari yagona tizim rejasi bo'yicha qurilganiga qaramay, bir-biridan farq qiladi.

Temuriylar davridan qolgan maqbara, din arboblari va ruxoniylar qabrini o'z ichiga oluvchi to'siq-xazira, avliyolar qadamjolari,

daxma aloxida guruxni tashkil qiladi. Samarqandda Temur davrida shayx Burxoniddin Sag'orjiy xilxonasi – Ruxobod maqbarasi va Temuriylar xilxonasi -Go'ri Amir. Shuningdek, Shoxizinda majmuasida peshtoqli maqbaralar guruxi quriladi. Ulug'bek davrida ijodiy izlanishlar samarasi daxmalarning me'moriy ko'rinishiga xam ta'sir o'tkazadi. Shoxizinda majmuasida sakkiz qirrali maqbara va xozirgacha Qozizoda Rumiya maqbarasi deb kelinayotgan («Sultonning onasi» uchun qurilgan, asli noma'lum) maqbara quriladi. Ulug'bek Buxoro, Gijduvon, Shaxrisabz, Termiz, Toshkentda xam noyob obidalar qurdirgan. Ammo qurilish miqyosi va bezaklar bo'yicha Samarqanddagi obidalar ustunlik qiladi. Toshkentda Zangi ota maqbarasi va Shayxontoxur majmuasi, bo'lib, Qaldirg'ochbiy maqbarasi XV asrning birinchi yarmiga mansub. Temur davrida ulkan inshoot-Turkiston shaxrida Axmad Yassaviy maqbarasi barpo qilindi. Bu maqbara musulmon Sharqining me'moriy yodgorliklari orasida eng noyobidir. Qadamjolar me'morchiligi xam o'ziga xos tuzilishga ega. Temur Buxoroda Chashmai Ayub (1380y.) yodgorligini qurdiradi. Shuningdek, Temur Shaxrisabzda ziyorat va dafn marosimlari uchun «xazira»-»Dor us-Siyozat» (1389-1400) xilxonasini qurdirgan. O'g'li Jaxongir vafot etgach Shaxrisabzda maqbara (xazrati Imom) qurdirgan. Unda Xorazm me'morchiligi an'alarini ko'rish mumkin. Samarqanddagi Ulug'bek rasadxonasi me'moriy san'atning noyob yodgorligidir. Rasadxona diametri 48 metrli aylana shaklda bo'lib, uch qavatlidir. Temuriylar davrida qurilgan saroylar ikki xil bo'lgan. Birinchisi-ma'muriy-siyosiy maqsadda bo'lib, qal'a yoki shaxar ichida qurilgan. Ikkinchisi-shaxar tashqarisidagi bog'larda qurilgan qarorgoxlarda qabul marosimlari, majlislar o'tkazilgan va xordiq chiqarilgan. Shaxrisabzdagi Oqsaroy gumbazining diametri 22 metr bo'lib, toq va ravoqlari beqiyos bo'lgan. Temur va Ulug'bekning asosiy qarorgoxi Samarqanddagi Ko'ksaroy va Bo'stonsaroy deyiladi. Shuningdek, shaxar tashqarisida Temur o'n ikkita bog' va saroylar bunyod ettirgan. Ulug'bek davrida Samarqandning Registon maydoni shakllandi, «Masjidi Muqatta'», 210 gumbazli Ko'kaldosh jom'e masjidi qad

ko'tardi. Shoxizindada ayrim maqbaralar, Shaxrisabzda Ko'kgumbaz masjidi, «Chilustun» va «Chinnixona» saroylari uning davrida qurildi.

XV asrning ikkinchi yarmida Samarqandda Xo'ja Axror madrasasi, Ishratxona, Oqsaroy maqbaralari bunyod qilindi.

Amir Temur va Ulug'bek davrida tasviriy san'at turli yo'nalish bo'yicha yuksaldi. Islomda jonli narsalar tasviriga sig'inmaslik tasviriy san'atda naqshning ravnaqiga sabab bo'ldi. O'rta Osiyoda arablar bosqini tufayli to'xtab qolgan devoriy suratlar va umuman tasviriy san'at Temur davrida yangi shakl va mazmunda tiklandi. Xattotlik- qo'lyozma adabiyotning ajralmas bir qismi xisoblangan. Miniatyura- tasviriy san'atga xam avvalo naqsh sifatida qaralgan. Bu boy adabiy meros o'zbek adabiyotining keyingi taraqqiyotiga xam o'zining chuqur ta'sirini ko'rsatdi. Boburning «Boburnoma» asari shu davr o'zbek adabiyoti va ilmining xayotbaxsh an'analari asosida yuzaga kelgan edi. XV asrda o'zbek adabiyoti, ayniqsa Navoiy ijodi misolida adabiy janrlar rang-barangligi nuqtai nazaridan xam eng yuksak cho'qqiga ko'tarildi. O'zbek adabiy tili shakllandi. o'zbek nazmi va nasridagi adabiy uslubning xususiyatlaridan biri adabiy va ilmiy asarlarda fikr ifodasida forsiy va arabiy so'z va iboralardan, atamalardan, forsiy tilga xos jumla tuzilish qoidalaridan keng foydalandilar. Temuriylarning adabiyot va madaniyat sohasidagi an'analari keyinchalik boburiylar tomonidan Afg'oniston va Xindistonda, XVIII-XIX asrlarda Xorazm va Qo'qon xonligida rivojlantirildi. Temuriylar davri adabiyoti o'zbek adabiyoti rivojida o'ziga xos aloxida bir bosqichni tashkil etadi. Undagi ulug'vor insonparvarlik va xalqchillik, adolatparvarlik va ma'rifatparvarlik g'oyalari xamon o'z tarovatini yo'qotgani yo'q. Bu adabiy meros O'zbekistonda xali asrlar davomida o'zining boy mazmuni bilan, g'oyaviy-mafkuraviy teranligi va iloxiyligi bilan komil insonni tarbiyalashda katta ahamiyat kasb etadi.

Temuriylar davrida yaratilgan adabiyot tasavvufning adabiyoti darajasini belgiladi. Adabiyot tasavvufning g'oyaviy mazmunida iloxiy masalalarni qamrab olib umuinsoniy tafakkurni ifodaladi.

Movarounnaxr va Xurosonda XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asrda ro'y bergan madaniy yuksaklik butun musulmon Sharqigina esas, ovropa mamlakatlarini xayratga soldi. Bu yuksaklik Markaziy Jurjoniy va Taftazoniylardan tashqari, Samarqandda o'sha davrda Mavlono Abdujabbor Xorazmiy, Mavlono Shamsiddin Munshiy, Mavlono Abdulla Lison, Mavlono Badriddin Axmad, Mavlono Nug'moniddin Xorazmiy, Xoja Afzal, Jalol xoqiy va boshqa olimlar yashab ijod etganlar. O'z davrining ilg'or ijtimoiy va axloqiy fikrlari badiiy adabiyotda, tasavvuf she'riyatida, nazm va nazrda, g'azal va ruboiylarda mufassal bayon qilina boshlandi. Navoiy, Jomiy, Lutfiy, Binoiy, Qosimi Anvar va boshqalarning badiiy asarlari boy falsafiy va axloqiy mazmunga egadir. Bu davrda axloq va ta'lim-tarbiya muammolariga bag'ishlangan maxsus risolalar paydo bo'ldiki, ularning orasida Xusayn Voiz Kashifiy va Jaloliddin Davoniylarning merosi aloxida o'rin egallaydi. Temur va Temuriy shaxzodalar o'z davri tarixini yozib qoldirish, Movarounnaxr va Xurosonning mo'g'ullar zulmidan ozod etilishi tarixini o'rganish va yoritishga katta e'tibor berdilar. Nizomiddin Shomiy, Ali Yazdiy, Abdurazzoq Samarqandiy, xofizi Abru, Natanze, Fosix Xavofiy, Mo'yniddin Isfizoriy, Mirxond, Xondamir kabi tarixchilar temuriylar davri tarixini yozib qoldirdilarki, ular yozib qoldirgan asarlar hozirda biz uchun o'sha davr xodisalarini, madaniy yuksalishini o'rganishda, muxim manba bo'lib xizmat qilib kelmoqda. Ilm fan va adabiyotning rivoji kitobat san'ati, yangi qo'lyozma asarlarni ko'chirib yozish, xattotlik, musavvirlik, lavxa chizish, muravozlik kabi san'atlar taraqqiyotiga xam ijobiy ta'sir qildi. Nafis kitob va xattotlik XIV-XV asrlarda yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi. Xattot Mir Ali Tabriziy (1330-1402) nasta'liq xatini kashf qildi. Bu usul xirotda Sulton Ali Mashxadiy boshchiligida yuksak bosqichiga ko'tarildi va Abduraxmon Xorazmiy, Sulton Ali Xandon, Mir Ali Qilqalam, Xalvoiy, Rafiqiy kabi xattotlar, musavvirlar yetishib chiqdi. Samarqand va Xirotda temuriylarning saroy kutubxonalari tashkil etildi. Bu kutubxonalar xunarmandchilik korxonasi xisoblangan, ularda qo'l yozma asarlarni to'plash va saqlash ishlari bajarilgan. XIV-XV asrlar O'rta Osiyo

xalqlarining musiqa san'ati taraqqiyotida xam yangi bosqich bo'ldi. Yangi kuy va qo'shiqlar, cholg'u asboblari va musiqa nazariyasiga doir asarlar yaratildi. Maxoratli sozandalar, bastakorlar va xofizlar yetishdi. Abduqodir Nayiy, Qulmuxammad Shayxiy, Xusayn Udiy, Shoxquli ʻijjakiy, Axmad Qonuniy, Yusuf Andijoniy kabilar shular jumlasidandir. Ulug'bek, Jomiy, Navoiy va Binoiylar musiqa ilmiga oid asarlar yozib yangi kuylar ijod qildilar. IX-XII asrlarda shakllangan 12 maqom bu davrda takomillashdi. Shuningdek, keng ommaga mo'ljallangan teatrlashgan tomoshalar- xalq sayllarida masxarabozlar, qo'g'irchoqbozlar, dorbozlar o'z san'atini namoyish qilgan.

Temur va temuriylar davri ma'naviy xayotida diniy falsafa katta o'rin tutadi. So'fiylik tariqatida Naqshbandiylik rivojlanib, barcha ijtimoiy-ma'naviy soxalarga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Baxovuddin Naqshbandiy bu tariqatni boyitib, balogardon martabasiga ega bo'lgan karomat soxibi edi. XV asrda Naqshbandiya tariqatining davomchisi Xoja Ubaydullox Axrordir. Samarqandga kelgan Xoja Axror Valini temuriylar o'zlariga pir deb biladi. Xoja Axror

Xulosa:

O'rta asrlar falsafasi dunyoviy dinlarning vujudga kelishi, xususan xristian, islom dinlarining jaxon bo'ylab tarqalishi, ular g'oyalarining xukmron mafkura mavqeiga ega bo'lishi davrida shakllangan va rivojlangan. Bu davrda xar qanday falsafiy ta'limot u yoki bu darajada mazkur dinlar ta'sirida bo'lgan. Ana shuning uchun xam o'rta asr falsafasining asosiy xususiyatini teosent-rizm tashkil etadi, degan fikr shakllangan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jahon falsafasi tarixidan lavhalar. 1-kitob. Toshkent - 2004.
2. G. Skirbekk, N.Gilye Falsafa tarixi. Toshkent - 2002.
3. Google qidiruv tizimi.